

Aynü'l-A'yân
Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî (751-
834/1350-1431)
İstanbul, 17 Rebiulevvel 1325/1907, Rif'at Bey Matbaası,
19X25 cm., s.376

Zülfikar Durmuş*

Janıtmaya çalışacağımız eserin tanıtımına geçmeden önce müellifi hakkında kısaca bilgi vermenin uygun olacağı inancındayız.

Osmanlı tarihçileri ve alimleri arasında "Molla Fenârî" olarak anılan ve Osmanlı Devleti'nin ilk resmî Şeyhulislâm'ı¹ olan Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin doğum yeri hakkında kesin bir bilgiye rastlanılmamakla birlikte çoğu kaynaklar onun "Fenar" isimli bir kasabada doğduğunu söyler. Ancak bu "Fenar" kasabasının Bursa² veya Maverâünnehir'de³ olduğu hakkında ihtilaf edilmiştir.

Doğum yılı, hemen hemen bütün kaynakların ittifakına göre: Safer 751/Nisan 1350'dir.

Zamanının geleneğine uyarak tahsilini tamamlamak için Mısır'a gidip icazetini aldıktan sonra Bursa Kadılığı'na⁴ ve Manastır Medresesi Müderrisliği'ne 818/1415 tarihinde tayin edilmiştir.⁵ 828/1424 yılında ise Sultan II. Murad Han (825-855/1421-1451) onu ilk Şeyhulislâm olarak tayin etmiştir. Bu vazifeyi hak ve adalet ile 6 yıl bilfiil yapmıştır. Devletin mühim işlerinde sultanlar ve devlet adamları kendisiyle istişare ederek ilminden ve isabetli görüşlerinden yararlanmışlardır.⁶ Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde müftülük, kadılık ve hatta müderrisliğin bir şahısta toplanması çok nadirdi. İşte Fenârî bu üç görevi aynı anda yürütmüştür.

* Yrd. Doç. Dr. , İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Bkz: Müstakîm-zâde Süleyman Paşa. *Devâiatu'l-Meşâyîfî*, İstanbul 1978, s. 3; İlimiye Salnâmesi, İstanbul 1334, s. 322.

² Şemseddîn Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul 1314, V, 3436; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *İlimiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 288.

³ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 392.

⁴ Leknevî, *Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire 1324, s. 167.

⁵ İ. Hami Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, V, 110; Ş. Sami, a. g. e. , V, 3436.

⁶ Ş. Sâmi, a. g. e. , V, 3436-37; Mecdi Mehmed Efendi, *Şakâik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri*, Neşre hazırlayan: Abdülkâdir Özcan, İstanbul 1989, s. 47.

Molla Fenârî, 1 Recep 834/15. 03. 1431 tarihinde Bursa'da vefat etmiştir. Ölümüne "Cennetü'l-Firdevs" terkibi tarih olarak düşürülmüştür.⁷

Tek cilt halindeki bu eser, iki bölümden oluşmakta olup, birinci bölüm, Tefsîr Usûlü konularını, ikinci bölüm ise, Fâtîha Sûresi'nin tefsîrini içermektedir.

Müellif, kitabına dua makamındaki 'Rabbimiz, Sen'in indirdiğine inandık, Elçi'ye uyduk; bizi şahitlerle beraber yaz!'⁸ âyeti ile başlamış ve Kur'an'ı kulu Muhammed'e uyarıcı ve müjdeleyici bir 'fasl-ı hitâp'⁹ olarak indiren Allah'a hamd ve senada bulunmuştur.

Eser, her biri kendi içinde birtakım 'fasıllar' ihtiva eden 'dört bâb' üzere hazırlanıp, planlanmıştır. Kitap, bu bablardan sonra bir 'tenbîh' ve 'hâtime' ile sona ermiştir.¹⁰

Fihristsiz kitapta bablar ve fasıllar şöyle sıralanmıştır:

1. Birinci Bab: Tefsîr ilminin muhtevasına ilişkin konular (s. 4-17).
2. İkinci Bab: Tefsîr ilmine duyulan ihtiyaç (s. 17-41).
3. Üçüncü Bab: Tefsîr ilminin konusu. Bu bab ise, şu fasılları kapsamaktadır:
 - a) Birinci Fasil: Kur'an'ın tanımı (s. 41-43).
 - b) İkinci Fasil: Kur'an'ın genel hükümleri (s. 43-67).
 - c) Üçüncü Fasil: Kur'an'ın cem'i (s. 67-70).
 - d) Dördüncü Fasil: Kur'an'ın isimleri (s. 70-73).
 - e) Beşinci Fasil: Kur'an'ın cüzleri ve kısımları (s. 73-85).
4. Dördüncü Bab: Tefsîr ilminden nasıl istifade edileceği hakkında.

Bu babta Tefsîr ilmine duyulan ihtiyaç belirtilmiş, 'istiâze' konusu işlenmiş, 'ilâh' kelimesinin türevleri üzerinde durulmuş, Sarf, Nahiv ve Belâgat yönünden detaylı izahlar yapılmış, 'Besmele' ve fazileti anlatılmış, Allah'ın 99 ismi edebî ve tasavvufî/işârî yönden açıklanarak bütün bu bilgiler Fâtîha Sûresi'nin mânâ ve mefhûmu üzerine bina edilmiştir (s. 85-170).

Tefsîr Usûlü ağırlıklı bu bilgilerden sonra, Fâtîha Sûresi'nin tefsîrine geçilmiş, âyetlerin genel olarak tefsîri sadedinde, fikhî ve tasavvufî bilgiler verilmiştir. Bu çerçevede, Fâtîha'nın namazda okunması, kasten veya hataen terkinin doğuracağı sonuçlar, kelimeleri aslına uygun okuyup-okumamanın durumu ve bunların fikhî neticeleri vs... hakkında bütün görüşlere yer verilmiş ve yerine göre ibretli menkibeler anlatılarak konuya terbiyevî ve tasavvufî boyutlar da kazandırılmıştır.

Müellif, genel olarak, Fâtîha'nın tefsîrini tamamladıktan sonra, alt başlık altında şu fasıllara da yer vermiştir:

- a) Birinci Fasil: en-Neş'etü'l-Berzahiyye (Berzah âlemi) (s. 222-225).
- b) İkinci Fasil: en-Neş'etü'l-Haşriyye (Haşr âlemi) (s. 225-235).
- c) Üçüncü Fasil: en-Neş'etü'l-Cinâniyye (Cennet ahvâli) (s. 236-239).
- d) Dördüncü Fasil: Amel defterlerine yazılanların gerçekleşmesi (s. 239-251).

⁷ Bursalı M. Tâhir Efendi, a. g. e. , I, 390.

⁸ 3. Al-i İmrân 53.

⁹ Bazı beyân âlimlerine göre "elhamdü lillâh" sözünden sonraki "emmâ ba'd" dir. İstilah olarak, fasih ve açık olan, hak ile bâtili birbirinden ayıran, iddia sahiplerine karşı meseleyi açıklayan veciz söz, hüküm ve kaziyedir. Aynı zamanda her hangi bir şeyi inkar eden bir kimseye karşı o şeyin doğruluğunun kesin olduğunu ifade etmede yapılan yemin manasınadır. Bkz: Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfî Istilâhâtî'-l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Berut 1996, II, 1277-78; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Haş Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971, VI, 4090.

¹⁰ Bugün araştırma teknikleri bakımından "Bâb", bölümler; "Fasil", bölümün alt başlıkları; "Tenbîh", önemli not; "Hâtime" ise, sonuç'a tekbül etmektedir.

Bu fasıllarda ele alınan her konu geniş bir çerçevede incelenmektedir. Bunun ardından eser bir 'hatime' ile son bulmaktadır. Bu hâtimede istiâze, Besmele, Allah'a ibadet, namaz, namazdaki fiiller, okunan tesbihler, bunlarla kulun ne demek istediği ve okuduğu şeylerin ifade ettiği mânâ doğrultusunda nasıl bir tavır ve davranış içine girmesi gerektiği, sıdk ile Fâtiha okunduğunda okuyanla birlikte meleklerin de 'âmin' dedikleri, şayet bu âmin deyişleri okuyanların 'âmin'ine tevafuk ederse kulların isteklerinin gerçekleşeceği hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

Fenârî, Fâtiha Sûresi'ni tefsîr edişinin sebebini Hasan Basfî'nin (ö. 110/728) şu sözüne dayandırır:

'Allah 104 kitap indirdi. Bunların ilimlerini dört kitabın içine koydu: Tevrat, İncil, Zebûr ve Furkân. Bu dördünün ilimlerini de Furkân'a yerleştirdi. Furkân'ın ilmini Mufasssal'a, Mufasssal'ın ilmini de Fâtiha'ya koydu. Fâtiha'nın tefsîrini bilen Allah'ın indirdiği bütün kitapların tefsîrini bilmiş gibi olur.' (s. 8).

Müellif, bu eserini yazma maksadını da şöyle ifade eder:

'Ey yakın derecesini arayan topluluk! Biliniz ki, hakikati arama mükemmel ve isabetli görüşü elde etme gerçeği, her toplumun tabiatında vardır. Bunun için her isteyene araştırma yapmak, öğrenmek, gayret ve himmetini arttırmak bir görev olmaktadır... İşte şu fakir bu kitabı bu amaçla yazdı.' (s. 3).

Kaynakların verdiği bilgiye göre Fenârî, bu eserini Karaman'da telif etmiştir.¹¹ Müellif, eserin mukaddimesinde Karamanoğulları'ndan Sultan Muhammed b. Saîd eş-Şehîd Alâeddin Bey'e¹² medhiyede bulunmaktadır. Kanaatimizce Fenârî, bu Sultan'ın yakın ilgi ve alakasını görmüş olacak ki eserinin önsözünde onu övgüyle anmıştır (s. 3).

Eserin geniş olarak tanıtımına geçmeden önce, eserin ismiyle ilgili şu hususu belirtmekte fayda mülâhaza ediyoruz: Araştırma yaptığımız kütüphanelerde söz konusu eserin ismini bazen '**Aynü'l-A'yân**', bazen de '**Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha**' tarzında müşahede ettik. Kanaatimizce, Molla Fenârî, bu eserin ismini 'Aynü'l-A'yân' koymuştur. Çünkü o, eserinde sadece Fâtiha Sûresi'nin tefsîrini yapmamıştır. Müellifin, eserin başlangıcında Tefsîr Usûlü'ne dair geniş bilgiye yer vermesi, eserin isminin 'Fâtiha Tefsîri' olmasına manidir. Fenârî, ayrıca, bu eserinde teori ile pratiği birleştirmiştir diyebiliriz. Nitekim o, önce klasik Tefsîr Usûl bilgilerine yer vermiş, sonra da Fâtiha Tefsîri'ni bu bilgiler üzerine inşa ederek güzel bir eser ortaya koymuştur.

Şimdi de, yukarıda başlıklarını verdiğimiz 'bab' ve 'fasıllar'ı biraz daha detaylı olarak izaha çalışalım:

Müellif Tefsîr Usûl bilgilerini vermeden önce genel olarak '*ilme duyulan ihtiyaç*' konusunu işlemiştir. Buna binaen de Tefsîr ilminin önemini anlatmaya çalışmıştır. Daha sonra, ilmin faziletini Kitap (Kur'ân), Sünnet (Hadîs), Eser (Sahâbe sözü) ve akli delillerle genişçe izaha çalışmıştır. Fenârî'ye göre ilmin akli delilleri yedi tane olup belli başlı olanları şunlardır:

1. İlim, insanı diğer canlılardan ayıran bir özelliiktir.

¹¹ Bkz: Taşköprüzâde, *Şakâik-i Nu'mâniyye*, İstanbul 1405, s. 26; Şevkânî, Bedrû't-Tâli', Kahire, 1348, II, 268.

¹² Karamanoğulları Devleti'nin tanınmış Beylerinden olan Alâeddin Bey (743-800/1342-1397), Karaman Bey'in torunu Halil Bey'in oğludur. Ağabeyi Süleyman Bey'in 1361 yılında öldürülüp yerine başkasının geçirildiği haberini alan Alâeddin Bey, ağabeyinin öcünü alarak suikastçıları öldürdü ve 1361-1389 yılları arasında Karaman Devleti'nin tahtına oturdu. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Faruk Sümer, "*Alâeddin Bey*", DİA, II, 321-323.

2. İlim, kalbin gıdasıdır.

3. İlim, mutlak bir fazilettir.

4. Bir şeyin fazileti, semeresinin şerefiyledir. İlimin semeresi ise âlemlerin Rabb'ine yakınlıktır. Dolayısıyla ilmin semeresi, dünya ve âhirette olmak üzere iki kısımdır. Dünyadaki semeresi, izzet ve vakar, hükümdarlara söz geçirme ve doğal olarak saygıyı elde etme; âhiretteki semeresi ise, Allah'a yakın olmak, melekler katına ulaşmak ve Mele-i A'lâ'ya çıkmak gibi hasletlerdir.

5. İlimin lezzeti aklıdır ki bu da lezzetlerin en büyüğüdür...

Fenârî, 'İlimlerin tasnifi' konusunu işlerken 'Her müslümanın öğrenmesi farz olan ilim'in hangisi olduğu hususundaki farklı görüşleri naklederek şöyle sıralar: İhlâs ilmi, Kalp ve havâtir ilmi, Helal ilmi, Bâtın ilmi, tevhid, emir ve yasaklar gibi insanın bilmek zorunda olduğu ilim, Tevhîd ilmi, şüpheli veya kalbe vesvese veren şeyleri bilme. Fenârî ise, bu ilmin her müslümana farz kılınan '**İslâm'ın, üzerine bina edildiği beş farz**' olduğu görüşündedir. Daha sonra müellif, âlimleri, dünya ve âhiret âlimleri olmak üzere ikili bir tasnife tâbi tutar ve onların özellik, nitelik ve farklarını genişçe izah eder.

Müellif, '**İşârî Tefsîr Ekolü**'ne mensup olduğu için¹³ âyetlerin önce zâhir sonra bâtın yönlerine eğilerek tasavvufi yorumlar da yapar.

Bundan sonra, felsefî konu olan **idrâk**¹⁴ ve idrakın *taakkul*, *tevehhüm* ve *tahayyül* kısımları üzerinde durarak idrakla ilgili olarak şu kavramları izah eder: İlim, zan, fikir, şuur, haz, tezekkür, zikir, marifet, fehm, fıkıh, akıl ve nazarî aklın *heyulanî*, *meleke*, *fiil* ve *müstefâd* denilen kısımları, lüb, dirâyet, hikmet ve hikmetin *ilmî* ve *amelî* kısımları, yakîn, zihin, fitnat, hâtır, hayal, bedihiyye, keyyis, hamk, haber, ibtila, re'y, firâset. Müellif, daha sonraki konuların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla bunları açıkladığını söyler.

Fenârî, **Kur'ân Tarihi**'ne ilişkin olarak şu konular üzerinde yoğunlaşır: Vahiy anlayışı, vahyin geliş şekilleri, Kur'ân'ın inzâlinin manaları. Kur'ân'ın inzâlî konusunu tamamlarken, Kur'ân'ın ilk ve son inen âyetlerini hadîsler ışığında açıklamaya çalışır.

Kur'ân'ın aslında, cüzlerinin tafsilatında ve tekrarlarında tevâtür olduğu hususunda bir ihtilafın olmadığını söyleyen Fenârî, Kur'ân'ın tevâtürünün delillerini aklî ve naklî olmak üzere iki kısımda mütalaa eder. Bu konuda Ebu Hanîfe'nin (ö. 150/767) görüşlerini benimser.

Kur'ân'ın isimlerine gelince, Müellif, Kitap ve Sünnet'te Kur'ân'ın 100'den çok isminin olduğunu ifade eder. Ayrıca, bu isimlerin niçin verildiğini de beyan ederek Kur'ân'ın 90 ismini âyetlerle izah eder. Fenârî, her ne kadar bunların isim olduğunu söylemiş ise de, kanaatimizce, bunların bir çoğu Kur'ân'ın sıfatıdır.

Kur'ân'ın cüzlerinin sûreler, âyetler, kelimeler ve harfler; kısımlarının ise, mekkî-medenî, nâsîh-mensuh vb. gibi konular olduğunu ifade eden Müellif, Kur'ân'ın bu kısımlarının Fıkıh, Beyân veya Meânî ilminde açıklandığını söyler. Fenârî, Kur'ân'ın âyetleri, kelimeleri ve noktalarının sayısı hususundaki ihtilafın sebeplerini de şöyle izaha çalışır:

¹³ Bkz: Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, AÜF Yay. . Ankara, 1974, s. 222.

¹⁴ İdrâk: İslâm felsefesinde, bireysel ya da tikel nesnelere ilişkin bireysel deney, tecrübe ya da kavrayış için kullanılan bir terimdir. Buna göre, bir biliş türü olarak belirleyen en önemli özellik, onun nesnesinin bireysel bir varlık olması veya dış duyunun, duyu organlarının (idrak el-hisi ya da iç duyunun (hayal) sonucu olmasıdır. Bkz: Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 1996, s. 361.

'Ayet sayılarındaki ihtilafın sebebi tevkîfliğinden; kelime sayısındaki ihtilafın sebebi câr-mecrûrun ve birleşik kelimelerin bir veya iki kelime olarak kabul edilmesindedir. Harf sayılarındaki ihtilafın sebebi ise, yazılış şekli veya ifade edilmiş biçimindedir.' (s. 84-85).

Hz. Peygamber'e çeşitli zaman ve mekanlarda farklı şartlarda vahiyler geldiği bilinen bir husustur. Bu vahiyler, durumlarına göre, Tefsîr Usûlü ilminde belirli terimlerle ifade edilir. Bu âyet ve sûrelerin nerelerde, hangi şart ve ortamlarda nazil olduğunu bilmek, özellikle, **tebliğ** ve **hüküm** açısından büyük bir önemi haizdir. İşte Fenârî, bu konuyu eserinde örnekleriyle şu şekilde izaha çalışır:

1. Mekke'de inip, hükmü medenî olan veya Medine'de inip, hükmü mekkî olan âyetler.

2. Cuhfe'de, Beytü'l-Makdis'de, Taif'de ve Hudeybiye'de inen âyetler.

3. Gece-gündüz, toplu ve tek olarak inen âyetler.

4. Medenî sûrede mekkî âyetler veya mekkî sûrede medenî âyetler.

5. Mücmel, mübeşşer veya mermûz (remizli) olarak inen âyetler (s. 76-78).

Fenârî'nin bu tasnifi yapmasının sebebi, âyetlerin indiği zaman ve mekanı tespitten hareketle daha sonra inen âyetlerin "nâsih" olduğunu ispat etmeye matuf olabilir. Nitekim bu konunun hemen ardından "nesh" konusunun işlendiğini görmekteyiz (s. 80 vd.). Ayrıca bu özellikleri bilmeyen ve bunları birbirinden ayıramayan kimsenin Kur'ân hakkında söz sahibi olamayacağı düşüncesinin de bu tasnifte etkili olduğu kanaatindeyiz.

Tefsîr Usûlü ilminin en tartışmalı konularından biri olan **nesh** konusunu çeşitli açılardan inceleyen Müellif, neshin hikmetlerini sıraladıktan sonra neshin vaki olabilmesi için şu şartların olması gerektiğini söyler:

1. Hissî değil, şer'î bir hüküm olması;

2. Aklî, mutlak ve zâhir olması;

3. Müebbet veya muvakkat olmaması;

4. Nâsih, mensûhtan sonra ve ayrıca mensuh âyet gibi kuvvetli olması.

Fenârî, nâsih-mensûhu bilme ile ilgili konuları dört maddede inceler:

1. Nâsih-mensûhu bilmenin vücubu,

2. Mensûhun çeşitleri,

3. Mensûhun tertibi,

4. Nâsih ve mensûh olan sûrelerin sayısı.

Bu çerçevede nâsih ve mensûh olmayan sûrelerin 43, nâsihi olup mensûhu olmayan sûrelerin 6, mensûhu olup nâsihi olmayan sûrelerin 40 ve hem nâsih hem mensûhu olan sûrelerin ise 25 tane olduğunu, sûrelerin tek tek ismini vererek zikreder (s. 80-84).

Kur'ân'ın cem'i, Kur'ân'ın indiği yedi harf, kıraat ve kıraat imamları konusunda sadece eski bilgileri nakletmekle yetinen Fenârî, Kıraat İlmi'ndeki 'vakf' konusu ile 'kellâ' lafzı üzerinde fazlaca durarak bu konuda kendi görüşünü izah eder.

'Kur'ân'ın i'cazı' konusuna fazlaca yer veren Müellif, i'caz, mu'cize, kerâmet, mu'cize ile kerâmetin farkları, sihir ve sihrin tılsım, nirenç, rukye ve halfetirât gibi kısımları üzerinde durur. Buradan Kur'ân'ın mu'ciz bir kitap olduğunu ortaya koymaya çalışır. Fenârî, ayrıca, mu'cizeyi hisle idrak edilen *hissî mu'cize* (Nûh tufanı, ateşin Hz. İbrahim'e karşı serin oluşu ve Musâ'nın âsâ'sı gibi) ve basiretle idrâk edilen *aklî mu'cize* (Gaybdan haber vermek ve bir eğitim görmeden ilimlerin hakikatini ortaya çıkarmak gibi) olarak iki kategoriye tâbi tutar. Hissî mu'cize, halka göre daha tesirli ve onların idrakleri için daha süratlidir. Fakat bu işlerin bilindiği ilimde mahir olanlardan başkası, mu'cize ile sihir ve benzerlerini ayırt

edemez. Akli mu'cizeye gelince, isteklerinin son haddi Hakkı idrâk etmek ve ilâhî hidâyet ve ezeli inâyetle tahsis edilen alimlerden başkası akli olanı akledemez. Allah Teâlâ, ahmaklıkları ve basiretlerinin azlığı sebebiyle İsrâiloğullarının mu'cizelerinin çoğunu hissî yaptı. Bu ümmetin mu'cizelerinin çoğunu ise, zeka seviyelerinin yüksek oluşu ve bu şeriatın kıyamete kadar bâkî olacağı için akli yaptı. Hz. Peygamber'e verilen hissî mu'cizelere birkaç örnek verdikten sonra Kur'ân'ın akli mu'cize olduğunu şöyle iddia eder: Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu kısa ibare ve ince işaretler sebebiyle akıl sahiplerinin aciz kaldığı hikmetleri düşünüp bu latif hakikatlere ve inceliklere muttali olan kişi Kur'ân'ın ilâhî kudret ve rabbanî hikmetin görünümü olduğunu kesin olarak bilir (s. 59-60).

O, Kur'ân'ın i'cazının iki yönde olduğunu, birincisinin, Allah kelamı olarak kelamın bizzat kendisi; ikincisinin ise, insanların benzerini getirmekte aciz kaldıkları hususu olduğunu ifade eder.

Fenârî'nin Kur'ân tefsîri alanında incelediği konular ise şunlardır: Tefsîrin tarifi, tefsîr ve te'vil olarak kısımları, tefsîr yapmanın cevazı ve tefsîrin zâhir ve bâtını bilme yönleri, te'vilin akli olduğu.

Tefsîrin tarifini yapmadan önce, Kutbuddin er-Razî (ö. 766/1364) ve Taftazânî'nin (ö. 792/1389) yaptığı tefsîr tariflerini nakleden müellif, bu tariflerin maksadı tam olarak yansıtmadığını söyler ve kendisi tefsîri şöyle tanımlar:

"Beşeriyetin, takatı miktarınca, delalet yönüyle, Allah'ın muradının bilinmesi veya zannedilmesi ve Allah'ın kelamının hallerinin bilinmesidir".

Tanımda geçen "beşeriyetin takatı miktarınca" ifadesinde, her kişi Kur'ân'ı aynı oranda ve aynı seviyede anlayamaz. Çünkü insanlar farklı sosyo-ekonomik ve sosyo-kültür çevrelerinde yetişmişlerdir. Ancak bu çerçevede Kur'ân'ı anlayabilirler. "Allah'ın muradının bilinmesi" aslında çok zor bir iştir. Bir kısım müfessirlerin "Bu âyetten maksat, Allah'ın muradı budur. " şeklindeki ifadeleri çok iddialı bir ifadedir. Ancak Hz. Peygamber'in o âyetle ilgili açıklamaları kesin olur. Aksi takdirde yapılan bütün açıklamalar bir yorumdur. "Veya zannedilmesi" ifadesi, kişi Allah'ın muradının böyle olduğu kanısındadır. Aynı âyet veya âyet pasajları üzerinde farklı yorumların olduğu hatırlanacak olursa bu ifadenin tanımda yer alması çok isabetlidir. "Kelamın hallerinin bilinmesi" ifadesi ise, nâsih-mensûh, muhkem-müteşabih, hakikat-mecaz gibi hususlardır.

Dolayısıyla o, tefsîri bir yorum olarak görmüş ve herkesin ilahî kelimadan kendi anlayış kabiliyeti çerçevesinde yararlanabileceğini ifade etmek istemiştir.

Tefsîr ve te'vil kavramlarının mahiyetlerini ve aralarındaki farkları muhtelif ilim adamlarının görüşlerini zikrederek değerlendirmede bulunan müellif, tefsîrin rivayete, te'vilin ise dirayete dayandığını söyler. Tefsîr ve te'vil kavramlarının, asılları, türevleri ve hangi anlamlara geldiğini izah ettikten sonra, te'vilin 'makbul olan ve olmayan' şeklindeki tasnifini çeşitli örneklerle açıklar.

Kur'ân'ı tefsîr etmenin caiz olup-olmadığı hususundaki farklı iki görüşü zikrettikten sonra Fenârî, Kur'ân'ı tefsîr etmenin caiz olduğu görüşünü benimsediğini söyler. Nitekim, tanıtmaya çalıştığımız bu eseri, bu görüşte olduğunu bir göstergesidir. Dolayısıyla Fenârî, Kur'ân'ın tefsîr ve yorumunun yapılabileceği inancındadır. Zaten tefsîr ilmini tarif ederken bu yöndeki tavrını ortaya koymuş olmaktadır. Ancak yorum yapılırken şer'î ve akli delillere istinad edilmesinin gerekli olduğunu savunur. Bu görüşü ile müellif, orta bir yol tutarak, Kur'ân'ı tefsîr etmenin caiz olmadığına dair görüşü benimsemediği gibi, bu konuda en geniş selahiyeti de tanımaz.

Fenârî, aynı zamanda bir mutasavvıf olduğu için Kur'ân tefsîrinde Kur'ân'ın **zâhiri**, bâtını, haddi ve matlaı olduğunu söyler (bkz: Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, Beyrut h. 1352, Hadis no: 630). Müellif 'bu kavramları şöyle izaha çalışır: Kur'ân'ın **zâhiri**: Arabın koyduğu mücerred Arapça mefhumudur. **Bâtını**: Seleften rivayet edilen tefsîri manalardır. Çünkü bu, kelamın maksadı, ruhu ve özüdür. **Matlaı**: intikal ve kanunları bakımından inceleme ve araştırmaya göre, farklı mertebeler üzerine yapılan mecâzî veya kinayeli olan te'vîlî manalardır. **Haddi** ise, intikâlâtıdır (s. 9). Ona göre (zâhir, bâtın, hadd ve matla') açıklık ve gizlilik mertebelerine göre mânâların isimleridir. Zâhir, hislerin; bâtın ise, ruhların açığa çıkmasıdır.

Vahdet-i Vücut düşüncesiyle ilgili olan esmâ ve sıfâtın beş mertebede tecellileri görüşünü işleyen Fenârî, âyetin zâhiri tefsîrini yaptıktan sonra, bâtınî tefsîrini de yapar. Bu durum, onun tefsîr ekolünde önemli bir yeri olan işârî tefsîri benimsediğinin kanıtıdır. Bilindiği üzere işârî tefsîr, zâhir manasıyla bağdaştırılabilen, yalnız sülûk erbâbının bilebileceği bir takım anlamlara ve işaretlere göre Kur'an'ı tefsîr etmektir. Bu tefsîr, sufinin önceki fikirlerine göre değil, bulunduğu makama göre kalbine doğan ilhâm ve işaretlere dayanır. ¹⁵ Buradan çıkan sonuç şudur: İşârî tefsîrde sadece bâtınî mânâ verilmemekte, batınî mana ile zâhiri mânâ bağdaştırılmaktadır. Nitekim Fenârî de sadece bâtınî mânâ vermenin tehlikeli ve sakıncalı olduğu görüşündedir (s. 89).

Fenârî, Tefsîr ilminin konusu olan Kur'ân'ı '*Kastedilen manası Allah katında olan ve Arapça olarak Hz. Peygamber'e indirilen muteber Allah kelimidir*' şeklinde tarif ettikten sonra, tarifte geçen kelime ve kavramlarla neyi kastettiğini gerekçeleri ile tek tek tahlil eder. Şöyle ki, "Allah kelâmı"nın diğer kelimelerden; "muteber" kelimesiyle 'elhamdü bi'⁶ rabbil alemin' gibi Allah kelâmı olarak değil, normal bir söz olarak kullanılanlardan ayırdık. Çünkü bu tür ifadeler bu durumda Kur'ân değildir ve cünüp gibi kimselerin bunları okuması haram olmaz; "Arapça nazım olarak inmiş olması" ifadesiyle Übeyy ve İbn Mes'ud gibi sahabelerin şaz kıraatlerini, hükmü kalksın veya kalkmasın tilaveti mensûh olanı ve Neml suresinin dışındaki Allah'ın kelâmı olduğu kesinlik kazanmamış olan "besmeleler"i dışarıda bıraktık. "Arapça nazım olarak" ifadesiyle Farsça kıraati dışarıda bıraktık. Çünkü bazıları onu caiz görmüşlerdir. Ebu Hanife'nin kendisine has bir delile dayanarak bir farisinin onun yerine okuduğunun yeterli olduğuna cevaz vermesini bu ifadeyle dışarıda bırakmış olduk. "Kastedilen manası Allah katındadır" ifadesiyle de manası hüküm veya kati delil ile değil, manası tam olarak belirlenemeyen müteşabihat ve açıklaması tevatüre ulaşmamış olan mübeyyenat gibi insanlar tarafından açıklanan manaları dışarıda bıraktık. "Peygamberimize" sözüyle de diğer peygamberlere indirilen kitapları dışarıda bıraktık. Fenârî kendisinin yaptığı bu Kur'ân tanımının şu tanımlardan daha uygun olduğunu söyler:

a) Hz. Peygamber'e indirilen, mushaflarda yazılan ve şüphesiz oradan mütevatir olarak nakledilendir.

b) Onun tek bir suresinin bile mucize olduğu münzel kelimdir.

c) Tevatür olarak mushafın iki kapağı arasında bize nakledilendir.

Hiç şüphesiz, Kur'ân, bir çok ilimleri açıkça veya işaret yoluyla içermektedir. Dolayısıyla bir Kur'an yorumcusunun bu ilimlere mümkün olduğu ölçüde vakıf olması gerekir. Çünkü Kur'ân'ın lafızlarının manasını, hükümlerini, ahlâkî, hukûkî, içtimaî vs.

¹⁵ bkz: Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Baskı yeri ve tarihi yok, II, 78.

¹⁶ "Elhamdü bi" metinde "bi" olarak geçen kelimenin "illah" olması gerekir. Kanatimizce bu bir tashih hatasıdır.

meselelerini ortaya koymak, insanlığın ders almasına vesile olmak üzere indirilen kıssalarını açıklamak bu ilimleri bilmeye bağlıdır. Fenârî, bir müfessir için bilinmesi gerekli olan ilimleri 'lafzî' ve 'manevî' olmak üzere iki kategoriye tâbi tutar:

1. Lafzî ilimler: Lûgat, İştikâk, Sarf, Nahiv, Meânî, Beyân, Bedii ve Kiraat.

2. Manevî ilimler: Kasas, Asâr, Hadîs, Kelâm, Hakikât (Vehbî), Fıkıh Usulü, Muamelât, Yasaklar, İbâdet, Ahlâk ve Tezkîr ilmi.

Müellif, yukarıda zikredilen bu 16 ilmi kendisinde bütünleştiren kişilerin tefsîr ilminde gereken başarıyı elde edeceğini ve kesin olarak Kur'ân'ı kendi görüşü ile tefsîr etmekle itham edilmekten kurtulmuş olabileceğini, bu ilimlerde eksikliği olanların ise Kur'ân'ın tefsîrini bilmesinin zorunlu olmadığını, bu insanların, ehlerinden yardım istemesi ve tefsîri onlardan almalarını ve ancak bu suretle kendi görüşü ile tefsîr edenlerden olamayacağını ifade eder (s. 87).

Tefsîr ilmini öğrenmenin farz-ı kifâye olduğunu söyleyen Fenârî, sahâbe ve tabiün müfessirlerini de zikreder. Müfessir sahâbilerden zikrettiği isimler şunlardır: Ubey b. Ka'b (ö. 19/640), Ali b. Ebi Talib (ö. 32/652), Abdullah b. Mesud (ö. 40/662), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Abdullah b. Amr b. As (ö. 65/684) ve Abdullah b. Abbas (ö. 68/687). Tabiûnun seçkin müfessirleri olarak da şu isimleri verir: Alkame (ö. 62/681), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/712), Mücâhid (ö. 103/721), Dahhak (ö. 105/723) İkrime (ö. 107/725) ve Hasan Basrî (ö. 110/728) (s. 12-13).

Bu bilgileri verdikten sonra Molla Fenârî, Fâtîha Sûresi'nin tefsîrine geçer, âyetleri zahîrî ve batînî olarak çok detaylı olarak açıklar. Müellif eserinde sadece ilmin bir yönünü ele almaz, ilimle alakalı uzaktan-yakından ne kadar bilgi varsa eserinde işler. Yani müellifin kitabı sadece bir tefsîr kitabı değil, aynı zamanda, fikhî, kelâmî, tasavvufî vb. konuları da içerir. Eserin katkısı budur.

Kaynakları yönünden özellikleri: Fenârî eserini zamanının tefsîr anlayışına uymakla beraber selefte bağlı bir metotla yazmıştır. Maturîdî (ö. 333/944), Cassâs (ö. 370/980), Sa'lebî (ö. 427/1035), Teyşîr müellifi Kuşeyrî (ö. 465/1072), İsfahânî (ö. 503/1109), Gazzalî (ö. 505/1111), Kuşeyrî (ö. 514/1120), Beğavî (ö. 516/1122), Secâvendî (ö. 560/1165), Sühreverdî (ö. 632/1235), İbn Arabî (ö. 637/1239), Zemahşerî (ö. 538/1143), F. Râzî (ö. 606/1209), Kurtubî (ö. 671/1273), Sadreddin Konevî (673/1274), Kevâşî (ö. 680/1281), Kâdî Beydâvî (685/1286), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Kutbuddin er-Razî (ö. 766/1364), Taftazanî (ö. 792/1389) ve Şeyh Mahmud Kaşanî (ö. 1091/1680) başta olmak üzere diğer bir çok ilim ehlerinden istifade etmiştir. Faydalandığı bu kişilerin çoğu zaman isimlerini, bazen de eserlerinin ismini zikrederek nakillerde bulunur. Ancak bu nakillerinde adı geçen müelliflerin genel tefsîr anlayışını benimsemekle beraber katılmadığı hususlarda onları tenkit etmekten de kaçınmamıştır.

Rivâyet tefsîri yönünden özellikleri: *Aynü'l-A'yân*, rivâyet tefsîrinin bütün şartlarına uyarak kaleme alınmıştır, diyebiliriz. Daha anlaşılır bir ifadeyle söyleyecek olursak, Kur'ân; Kur'ân, Hadîs, sahâbe ve tabiûnun sözleriyle tefsîr edilmiş, yerine göre, âyetlerin nüzul sebepleri, nâsih-mensûh oluşu kendi ölçüleri içinde belirtilmiştir. Bilhassa Hadîsler çokça zikredilmiş, ancak, *sahih*, *hasen* ve *zayıf* gibi kısımlarına işaret edilmeden olduğu gibi nakledilmiştir. Zaten yerleşmiş olan senetlerin hazfi geleneğine Fenârî de iştirak etmiş, Hadîs metinlerini Hadîs mecmualarında geçtiği şekilden farklı olarak biraz kısaltarak almış veya muhaddislerce cevazı kabul edilen manayı bozmadan rivâyet etmeyi benimsemiştir. Bununla birlikte zaman zaman zayıf ve uydurma hadislerle yer verdiği görülmektedir.

Dirâyet tefsîri yönünden özellikleri: Kur'ân'ın sadece bir sûresinin tefsîrini yapan Fenârî, eserinde, dirâyet tefsîrine gereken önemi vermiş, gerek Tefsir Usûlü bölümünde, gerekse Fâtiha'nın tefsîrini yaparken lügavî ve mânâ/îşârî tefsîrini ön plana çıkarmıştır. Kelime ve tertip yönünden cümleleri nasıl tahlil etmişse, îcaz, belâgat ve edebî sanatlarla da yer vererek kendi özgün yaklaşımını ortaya koymuştur. Ayrıca, konuların ağırlık noktasını tasavvufî-felsefî meselelerin oluşturması ve bir dirâyet tefsîri ekolü olarak İşârî Tefsîr'in özelliklerini taşıması eserin bir dirâyet tefsîri oluşunun göstergeleridir.

Eser, şerh, dil ve mantık kurallarının fazlaca işlendiği bir dönemde yazıldığından dolayı ifadeler kapalı ve ağdalıdır.

Müellif, Hanefî mezhebine son derece bağlı olduğundan eserinde kendi mezhebini diğer mezheplerle karşı müdafaa etmiş ve görüşlerini tercih etmiştir. Diğer mezhep ve fakihlerin görüşlerini ise, ilmî esaslar çerçevesinde kalarak reddetmiştir. Ehl-i Sünnet mezhebini, Mu'tezile mezhebi karşısında müdafaa ederek, kelâm konusuyla ilgili âyet ve konuları bu yönde değerlendirmiş, fırkaların münakaşalarına girmeden bu konuda te'vilden kaçınmıştır.

Molla Fenârî, mutaassıp bir kişi olmayıp, delillere dayanarak kendi görüşlerini savunmuştur.

Netice itibariyle *Aynü'l-A'yân*'ın metodik bir eser olduğunu özetle ve maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1. Teorik bilgi ile pratik bir arada verilerek konunun daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Bu çerçevede Fatiha Suresi'nin tefsirine geçilmeden önce Tefsir Usul bilgisi detaylı bir şekilde işlenmiştir.

2. Konular "bab" ve "fasıllar" gibi bölümlere ayrılarak daha anlaşılır yapılmıştır.

3. Özellikle Fâtiha'nın tefsîrinde ele alınan tüm âyetler belli bir sistem içerisinde işlenmiştir. Her âyetle ilgili olarak, '**I'rab, Kıraat, Lügat, Beyân, Tefsîr, Hadîs, Kelâm, Ahkâm, Meârif, Hakikat ve Tezkîr**' alt başlığı altında Fâtiha sûresinin âyetleri çok farklı perspektiften izaha çalışılmıştır. Tefsîrin bu umumî havasına uymayan bazı istisnalar varsa da, bunlar önemsenmeyecek kadar azdır.

4. Tanıtmaya çalıştığımız bu eserde müellif, sadece konularla ilgili rivâyetleri sıralamakla kalmamış, zamanının meşhur olan ilimleri ışığında geniş açıklamalarda bulunmuştur.

Bilindiği üzere müfessir toplumun aynası mesabesinde. Bundan dolayı çağının insanını ve toplumunu, bunların problemlerini ve yaşadığı döneme hakim düşünce ve sistemleri bilmesi gerekir. Bir başka anlatımla, müfessir, çağının sosyo-kültürel unsurlarını dikkate alarak âyetleri yorumlamalı ve yeni problemlerle karşılaşan ve ne yapacağını bilemeyen insanlara bir çözüm arama çabası içerisinde olmalıdır. Çağını tanımayan müfessirin yapacağı tefsir, teorik olmaktan ileri gidemez. Kısaca tefsîr, Kur'ân-ı Kerim'den çağın problemlerine çözüm üretmek ve toplumu daha iyiye doğru yönlendirmek için yazılmalıdır. Bu durum, *ortam-müfessir* ilişkisini ele verir. Müellifimiz Molla Fenârî de yaşadığı dönemin sosyo-kültürel unsurlarını dikkate alarak âyetleri yorumlamıştır.

5. *Aynü'l-A'yân* geniş çapta bir tefsirdir. Bundan dolayı işlenen her konu teferruatlı olarak ele alınmıştır. Okuyucu bu tefsirde ne aradığını rahatlıkla bulabileceği gibi doyurucu bilgilere de ulaşabilir.

6. Eserde rivâyet ve dirâyet metodunun cem edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.